گـۆڤـاری زانـكـۆی ڕاپــەڕیــن
Journal of University of Raparin.
مجلة جامعة رابرين

E-ISSN: 2522 – 7130 P-ISSN: 2410 – 1036
This work is licensed under CC-BY-NC-ND 4.0
DOI:10.26750/Vol(11).No(1).Paper

ڕێـكەوتـی وەرگـرتـن: 0000/00/00
ڕێكەوتی پەسەندكردن: 0000/00/00
ڕێـكەوتی بڵاو كردنەوە: 0000/00/00

كاریگەریيا ئۆتیزمێ ل سەر گیرۆبوونا زمانیی ل دەڤ زارۆكێن سەنتەرێ پارێزگەها دهۆكێ

د.شێرزاد سەبری عەلی [1]

sherzad.ali@uod.ac

07504587890

د.دلڤین مقداد احمد [2]

dilveen.ahmed@uod.ac

07504227636

[1] پشكا زمانێ كوردی، كۆلێژا پەروەدا بنیات، زانكۆیا دهۆك، دهۆك، هەرێما كوردستانێ، عیراق.

[2] پشكا زمانێ كوردی، كۆلێژا پەروەدا بنیات، زانكۆیا دهۆك، دهۆك، هەرێما كوردستانێ، عیراق.

پوختە:

ئۆتیزم ئێك ژ نەخۆشییێن سەردەمێ نوكەیە كو ل دەڤ هندەك زارۆكان پەیدادبیت و ئەگەر نەهێتە چارەسەكرن، د ئەنجامدا دبیتە ئەگەرێ دروستبوونا كێشەیان د كاركرنا ئەركێن مێشكیدا . ئۆتیزمێ ژبلی كو كاریگەرییێ ب كشتی ل سەر مێشك و دەروونێ زارۆكێ نەخۆش بكەت. هەروەسا كاریگەرییێ ل سەر زمانێ زارۆكی و گیرۆبوونا زمانی ل دەڤ دكەت. ئەڤ ڤەكۆلینە ل دۆر كاریگەریيا ئۆتیزمێ ل سەر گیرۆبوونا زمانی ل دەڤ زارۆكێن سەنتەرێ دهۆكێ هاتیە ئەنجامدان و ل دویڤ ڕێبازا وەسفی و ب پەنا برن بۆ شێوازێ ئاماری شرۆڤەكرنا بابەتی و بەرسڤێن مامۆستایێن سەر ب ڕێڤەبەریيا پەروەدەیا پارێزگەها دهۆكێڤە ئەوێن پسپۆر د بیاڤێ پەروەدەیا تایبەت و ئۆتیزمیدا كو ل دۆر پرسیارێن ڕاپرسییێ هاتینە وەرگرتن. ئارمانجا ڤەكۆلینێ ئەوە كو زانینا ڕێكێن تووشبوونا ئۆتیزمێ و كاریگەریيا ئەوێ ل سەر گیرۆبوونا زمانی ل دەڤ زارۆكێن سەنتەرێ پارێزگەها دهۆكێ دبنە ڕێخۆشكەر كو دایك و باب هەولبدەن زارۆكێن خۆ ژ نەخۆشیيا ئۆتیزمێ بپارێزن، داكو زمان و ساخلەمیيا زارۆكێن ئەوان یا پارستیبیت، هەروەسا گرنگترین ئەنجام ڤەكۆلین گەهشتییێ ئەوە گیرۆبوونا زمانی دبیتە ئێك ژ نیشانەیێن نەخۆشیيا ئۆتیزمێ كو ب ڕێژەیا: 67% ب بەرسڤا (بەلێ) ژ لایێ مامۆستایێن ئەوانڤە بۆ هاتیە دان. ئەڤ ڤەكۆلینە ژبلی پێشەكی و ئەنجامان ژ دوو پشكان پێكدهێت. پشكا ئێكێ ل دۆر ئۆتیزم و كیرۆبوون و زمانیە و پشكا دووی یا تایبەتە ب پێرابوونێن لایەنێ ئاماری و خستنەڕۆیا ئەنجامان و دانوستاندن ل سەر ئەوان ئەنجامانە.

پەیڤێن سەرەكی: ئۆتیزم، گیرۆبوونا زمانی، زمانێ زارۆكی، پەیوەندیكرن.

پێشەكی:

1 - ناڤونیشانێ ڤەکۆلینێ: ئەڤ ڤەکۆلینە ب ناڤونیشان(کاریگەرییا ئۆتیزمێ ل سەر گیرۆبوونا زمانی ل دەڤ زارۆکێن سەنتەرێ پارێزگەها دهۆکێ)یە کو تێدا هەول هاتییە دان بهێتە دیارکرن کا ئۆتیزمێ چ ڕۆلەك ل سەر گیرۆبوونا زمانی ل دەڤ زارۆکێن سەنتەرێن دهۆکێ هەیە.

2 - ڕێبازا ڤەکۆلینێ: ئەڤ ڤەکۆلینە ل دویڤ ڕێبازا وەسفی شیکاری هاتییە ئەنجامدان و بۆ شرۆڤەکرنا بەرسڤێن بەلێ و نەخێر ل سەر پرسیارێن ئاراستەکری بۆ مامۆستایێن نەخۆشییێن ئۆتیزمێ پەنا بۆ شێوازێ ئاماری هاتییە برن.

3 - کەرەستە و سنوورێ ڤەکۆلینێ: کەرەستەیێ ڤەکۆلینێ بریتییە ژ وەرگرتنا بەرسڤان ل دۆر پرسیارێن د ڕاپرسییێدا هاتینە پێشکێشکرن کو ژ مامۆستایێن پەروەرەیا تایبەت یێن "سەنتەرێ پێشوەخت" پێکهاتییە و ژمارەیا ئەوان مامۆستایان(9)ن کو ئەو سەنتەر سەر ب ڕێڤەبەرییا پەروەدەیا پارێزگەها دهۆکێڤەیە کو ئەو مامۆستا تایبەتمەندن ب نەخۆشییا ئۆتیزمێ و بریتینە ژ هەر دوو ڕەگەزێن نێر و مێ . (2 مامۆستا) ژ ئەوان سەر ب ڕەگەزێ نێرڤە بوون و (7 مامۆستا) ژ ئەوان ژ ڕەگەزێ مێ بوون.

4 - گرنگی و مفایێ ڤەکۆلینێ: گرنگی و مفایێ ڤەکۆلینێ د هندێدایە کو د سەر دەمێ نوکەدا ژبەر ئەگەر و هۆیێن جۆراوجۆر طڤلەك زارۆکێن پارێزگەها مە، ڕەنگە تووشی ئەڤان هەر دوو نەخۆشیان(ئۆتیزم و گیرۆبوونا زمانی) ببن کو باشی ب هویر د ناڤەرۆکا ڤەکۆلینێدا ئەو هۆکار دێ هێنە بەرچاڤکرن.

ج - زانینا ڕێکێن تووشبوونا ئۆتیزمێ و کاریگەرییا ئەوێ ل سەر گیرۆبوونا زمانی ل دەڤ زارۆکێن سەنتەرێ پارێزگەها دهۆکێ دبنە ڕێخۆشکەر کو دایك و باب هەولبدەن زارۆکێن خۆ ژ نەخۆشییا ئۆتیزمێ بپارێزن، داکو زمان و ساخلەمییا زارۆکێن ئەوان یا پارستیبیت.

5 - پرسیارێن ڤەکۆلینێ: ئەڤ ڤەکۆلینە هەولددەت بەرسڤا ئەڤان خالان بدەت:

أ - ئایا ئۆتیزمێ پەیوەندییەك ب گیرۆبوونا زمانێ زارۆکێن تووشبوویێن ئۆتیزمێ یێن سەنتەرێ پارێزگەها دهۆکێڤە هەیە؟

ب - ئۆتیزمێ کاریگەرییا خۆ د کیژ بیاڤیدا ل سەر گیرۆبوونا زمانێ زارۆکێن سەنتەرێ پارێزگەها دهۆکێڤە هەیە؟

ج - چ فاکتەران کاریگەری ل سەر پەیداکرنا ئۆتیزم و گیرۆبوونا زمانی ل دەڤ زارۆکێن سەنتەرێ پارێزگەها دهۆکێ هەنە؟

د - ئایا ئەندامێن ئاخڤتنێ یێن زارۆکێن ئۆتیزمێ یێن سەنتەرێ پارێزگەها دهۆکێ د دروستن؟

هـ - ئەرێ گیرۆبوونا زمانی دبیتە ئێك ژ نیشانەیێن نەخۆشییا ئۆتیزمێ؟

6 - پشکێن ڤەکۆلینێ: ئەڤ ڤەکۆلینە ژبلی پێشەکی و ئەنجام و ڕاسپاردە و پێشنیازان ژ دوو پشکان پێکدهێت. پشکا ئێکێ ب ناڤێ(زمان، گیرۆبوون و ئۆتیزم)ە کو تێدا تیشك هاتییە ئێخستن ل سەر ئەڤان سەرەبابەتان:(زمان و کەسایەتی و ئۆتیزم، چەمکێ ئۆتیزمێ، چەمکێ گیرۆبوونا زمانی، ئەگەرێن گیرۆبوونا زمانی، چارەسەرکرنا گیرۆبوونا زمانی،

تایبەتمەندییێن زمانێ زارۆکی و چارەسەرکرنا گیروبوونا زمانی یێ تایبەت ب نەخۆشیا ئۆتیزمێ ، ئۆتیزم و گیرۆبوونا زمانی). پشکا دووێ ب ناڤێ (پێرابوونێن لایەنێ ئاماری و خستنەرۆیا ئەنجامان و دانوستاندن ل سەرکرن) کو تێدا بەحسێ ئەڤان خالان هاتییە کرن:(پێرابوونێن لایەنێ ئاماری)، (خستنەرۆیا ئەنجامان و دانوستاندن ل سەرکرن).

پشکا ئێکێ: زمان، گیرۆبوون و ئۆتیزم

1 - 1 - زمان و کەسایەتی و ئۆتیزم

ب دیتنا (بێرت-Burt)ی کەسایەتی بریتییە ژ سیستەمەکێ تەمام و یا جێگیر ب شێوەیەکێ ڕێژەیی ژ حەزێن جەستەیی و دەروونی یێن بۆماوەیی و یێن وەرگرتی کو تاکەکەسی دیاردکەت. هەروەسا ڕادبیت ب دیارکرنا شێوازێن مرۆڤی ئەوێن ئەو ل گەل ژینگەها ئەوی یا ماددی و جڤاکی هاتییە گونجاندن(عویضة، 1996، 86).

ئێك ژ ئەرکێن زمانی ئەرکێ کەسایەتی و ئازراندنێیە کو تاکەکەس ب ڕێکا زمانێ خۆ، هەست و سۆز و بیروباوەر و هەلچوون و ئارەزوویێن کو د ناخێ ئەویدا هەین دەردئێخیت، ب جۆرەکێ دبیتە ناسنامەیەك بۆ تاکەکەسی.

زمان ناسنامەیا تاك و جڤاکییە، زمان ژ فۆرم و واتایێ پێکدهێت. دەربڕین سەرچاوێ زانیارییایە بۆ گەلەك بوارێن جودا جودا. وەکو دادگەهـ و دەرئێخستنا تاوانان و بوارێ ڤەکۆلینان و تەندروستییێ... هتد .

ڤەکۆلەران دیت کو زمان ڕێکەکا دروست و باوەرپێکرییە بۆ ئاشکراکرنا کەسایەتی و جیاوازیێن تاکی. چەندین ڤەکۆلینێن تاقیکری پیشاندایە کو ڕێکێن جیاواز ئەوێن کو خەلك دەربڕینێ ژ خۆ دکەن، ب ڕێکا زمانی دیاردبن. بەربەلاڤترین ڕێکا کو ڤەکۆلینا کەسایەتی دهێتە جێبەجێکرن، ب ڕێکا بکارهینانا پیڤانەیێن زمانییە. ئەوژی ب ڕێکا دروستکرنا پەیوەندییێن ئاماری د ناڤبەرا پیڤانەیێن چەندایەتیا بکارهینانا زمانی و پیڤانەیێن دی یێن کەسایەتیدا. ڤەکۆلینێن د ئەڤێ بواریدا پتریا جاران پشتبەستنێ ل سەر پیڤانێن دابونەریتی یێ کەسایەتی دکەت. وەکو:(پیڤانێن ڕاپۆرتا خۆی، پیڤانێن ئەنجامێن ڕەوشتی (ڕەفتارێ) و بۆ ئەوان دیار بوو کو کەتیگۆرێن جیاوازێن زمانی پەیوەندییێن جێگیر ل گەل ئەوێ جۆرێ پیڤانا کەسایەتی نیشاندەن و پیشنیاز دکەت کو زمان دشێت وەك شێوەیەکێ یێ هاوتا یێ شرۆڤەکرنا کەسایەتیێ کاربکەت. هندەك جاران وەك هەلسەنگاندنا بنەمایێ زمانی (LBA) یان داتایا زمانی (L. Data) ئاماژە پێدهێتە کرن(Adams and Ryan, 2020: 311 – 312).

ئەم نەشێین ڕاستەوخۆ بگەهینە ناخێ مرۆڤی، ب تنێ هەتا ڕادەیەکێ ب ڕێکا ڕەفتاران د شیاندایە کەسایەتیا تاکی بهێتە دیارکرن. ئانکو تاکە ڕێك بۆ نیاسینا کەسی و دەستنیشانکرنا کەسایەتیا ئەوی، بەرسڤ و تێبینیکرن و هەلسوکەڤتێن ئاخڤتنکەرینە ، ئەوژی ل دەمێ ئاخڤتنێ کو ب ڕێکا ب دەستڤەهینانا زانیارییێن پێدڤی، ل ڤێرێ گرنگی ب ڕۆلێ زمانی و واتا دیاردبیت بۆ دەستنیشانکرن و پۆلینکرنا کەسایەتییێ، چونکی ڤەکۆلینان وەسا دایە دیارکرن، مرۆڤ ل دەمێ ئاخڤتنێ پتر زانیارییان ددەت و ڕوویێ ڕاستەقینە یێ تاکی نیشانددەت. ئەڤ ژی پەیوەندی ب جۆر و ڕێکێن دەربڕینێڤە هەیە(دزەیی ، 2015 : 96 – 97).

ب دیتنا (هالیدای) ئێك ژ ئەركێن زمانی ئەوە كو تاكە كەس دشێت ڕادەربڕینێ ژ دیتن و هەست و نێڕینا خۆ ل سەر گەلەك بابەتان بكەت، هەروەسا تاكە كەس دشێت ب ڕێكا بكارهینانا ئەوی بۆ زمانی ناسنامە و سروشتێ خۆ یێ كەسی بچەسپینیت و هزرێن خۆ پێشكێشی كەسێن دی بكەت (یوسف، 1990 : 22 - 23) .

هەر وەكو چاوا كەسایەتییێن تاكەكەسان ل دویڤ ڕەفتار و جۆراوجۆرییا ڕۆخساری ئەوان دهێتە گوهۆڕین، ب هەمان شێوە كەسایەتییێن ئەوان ل دویڤ ڕێكێن نواندنا ئەوان بۆ بلێفكرنێ، دەربڕینێن ئاخڤتنێ، بكارهینانا پەیڤێن زمانی، سیمایێ جهێ دەرچوونا دەنگی و بەرهەمهینانا دەنگی دهێتە گوهۆڕین(عبدالجلیل، 2006: 78).

ل دوماهیكێ پێدڤییە ئاماژە ب ئەوێ چەندێ بهێتە كرن كو تووشبوویێن ئۆتیزمێ، گیرۆبوون د زمانیدا هەیە و ئەڤە د ڕاپرسییێدا هاتییە سەلماندن و ئەڤەژی بێگومان كاریگەرییا خۆ ل سەر كەسایەتییا نەخۆشێ ئۆتیزمێ ڕەنگڤەددەت، ژبەركو ئەو نەخۆش نەشێن كارلێكرنێ ل گەل تاكەكەسێن جڤاكی بكەن، لەورا دبنە خودان كەسایەتییەكا تنۆكی و توند و دوژمنكاری.

1 - 2 - تێگەهێ ئۆتیزمێ

1-2-1-زاراڤ و مێژوویا ئۆتیزمێ

بۆ ئێكەم جار ئەڤ تێكچوونە ژ لایێ نوژدارێ دەروونییێ ئینگلیزی:(هێنری مودزلی - 1867)ڤە هاتییە وەسفكرن (الشربینی ، 2000 : 12).

ناڤكرنا ئەڤێ تێكچوونێ ب ئۆتیزمی - Autism ژ لایێ نوژدارێ درەوونی یێ هەرە دیار (ئیگون بلولەر - Eugen Bleule)ڤە بوو كو د پزیشكییا دەروونیدا یێ بەرنیاس بوو و ئۆتیزم وەكو ئێك ژ سیفەتێن دەستپێكی بۆ نەخۆشییا شیزۆفیرنیا و مژیلبوون ب خۆ، زێدەتر ژ مژیلبوون ژیانا دەرەكیڤە ژ لایێ ئەویڤە هاتە دەستنیشانكرن و ل دویڤ بیروبۆچوونێن ئەوی مژیلبوون ب خۆڤە، لڤینا پروسەیا زانینێیە بۆ ئاڕاستێ تێركرنا پێدڤییان. ئەڤجا ئەڤ كەسێ برسی هزر د خوارنێدا دكەت(الحفنی، 1978: 80 - 81).

ل سەر ئەڤێ بنەمایێ پەككەڤتنا ئۆتیزمێ وەك ئێك ژ تێكچوونێن مێشكی هاتییە دانان، ئەڤا كو د ماوێ زاروكینییێدا ڕوبددەت و پتریا جاران د ناڤ مێشكێ زارۆكینییا دەستپێكیدا هەیە و د شیاندایە ب مێشكێ خۆیەتی - Autistic Psychosis هەروەسا ب خۆیەتییا زارۆكینییا دەستپێكی بهێتە ناڤكرن(شعلان ، 1979 : 116).

(كانری) ل سالا 1943 زایینی ڤەكۆلینەك بەلاڤكر، تێدا یازدە زارۆك وەسفكرن كو ڕەفتارێن ئەوان وەكو هەر تێكچوونەكا ل ئەوی دەمی بەرنیاس د وەكهەڤ نەبوون، ئەڤجا ئەوی پێشنیازكر كو ئەوان ڕەفتارا بێخیتە ل ژێر دەستنیشانكرنەكا نوی و جودا كو ب ئۆتیزما زارۆكان ب ناڤكر و ب ئەڤێ ڤەكۆلینێ و ب ئەڤێ دەستنیشانكرێ مێژوویا ئۆتیزمێ دەستپێكرییە (غزال ، 2007 : 18).

(كانر) ئاماژەیێ ب ئەوێ چەندێ ددەت كو زارۆكێن ئۆتیزم ل دەڤ هەی، نە ب تنێ وەكو زارۆكێن ئاسایی نینن، بەلكو پتریا دەمان ئەو د سەرنجراكێشن ژی، ئەڤجا یا سەیر نینە كو ئەڤێ تشتێ (كانر) هاندایی بۆ پێشبینیكرنا هندێ كو

ئەو زارۆکە د ژێر و زیرەکن و ب تایبەتی پشتی دیاربوونا کۆمەلەیەکا بەهرێن تایبەت ل هندەك لایەنێن دیارکری ب ئەوانڤە و سەبارەت شرۆڤەکرنا ئەگەرێ د ناڤخۆداچوونا زارۆکێ ئۆتیزم ل دەڤ هەی و دویرکەڤتنا ئەوی ژ جڤاکی، ل دویڤ بیروبۆچوونێن (کانر)ی ئەو ئەگەرێ ل پشت ئەڤی باری بۆ دایك و بابان ڤەدگەڕیت، ئەو گلەیێ ل دایکێ دکەت، ل دەمێ زارۆکێ ئەوێ یێ د ناڤخۆداچوویی یان خودان ئۆتیزم بیت. ب واتایەکا دی دانپێدانێ ب گونەهبارییا دایکا بێهەست و سۆز دکەت (ارونز و جیتنس ، 2005: 11) .

1-2-2-نیشانەیێن ئۆتیزمێ

ئۆتیزم ب ئێك ژ ئالۆزترین نەخۆشییێن تەخا خودان پێدڤیێن تایبەت دهێتە هژمارتن، ژبەرکو ئۆتیزم هەمی لایەنێن کەسایەتییێ چ لایەنێ ڕەفتاری یان جڤاکی یان پەیوەندیکرنێ یان عەقلی یان هەلچوونێ و لایەنێن دی یێن ژیانێ ب خۆڤە دگریت.

ئۆتیزمێ چەندین تایبەتمەندی و نیشانێن سەرەکی هەنە و ل سێ سالێن دەستپێکێ یێن ژیانا زارۆکێ تووشبوویی دیار دبن کو ب شێوەکێ گشتی ئەڤ نیشان و تایبەتمەندییە دبنە ئەگەرێ نەهەڤسەنگیا تاکێ خودان ئۆتیزم ل گەل ژینگەها خۆ یا دەوروبەر. هەروەسا کاریگەرییێ ل ڕەهوانییێن زارۆکی و شیانێن ئەوی یێن هزری و فێربونێ دکەت، تایبەتمەندییێن سەرەکی یێن ئەڤێ تێکچوونێ ژی کێماسی د لایەنێ جڤاکی و لایەنێ ئاخفتنێ و پەیوەندیکرنێدا هەنە. زێدەباری چەندین ڕەفتار و گرنگیپێدانان. هەروەسا ژ نیشانێن دی کێماسی د لایەنێن درکپێکرنێ و زانینێ و تێکچوونا درکپێکرنا هەستی و هەبوونا چالاکییا زێدە(حسونە ، 2010 : 2).

ئۆتیزم ئاماژەیێ ددەتە ڕادەیەکا بەرفرەهـ ژ نیشانە و ئاستێن جیاواز ژ توندییێ کو تێکچوونێن ژێکجودا ب خۆڤە دگریت. وەکو ئۆتیزما تەقلیدی، تێکچوونا ئسبرگر، تێکچونا ژێکڤەبوونان و ئێك ژ شێوەیێن دەستنیشاننەکری یێن تێکچوونا گەشەکرنا گشتگیر(صالح ، 2021: 841).

ئۆتیزم تێکچوونەکا گەشەکرنێیە هندەك تایبەتمەندییێن سەرەکی د کارلێکرن و پەیوەندیکرنا جڤاکی و ڕەفتارێن دووبارەکری و گرنگیپێدانێن جیوازدا هەنە. ئەڤ تایبەتمەندییە د ژییێ بەری سێ سالیدا دیاردبن، پاشی ئەڤ تایبەتمەندییە د ناڤبەرا زارۆکاندا جیاواز دبن، ئەوژی ل دویڤ پلەیا گەشەکرنێ و ڕەهوانییێن زمانی و ژییێ دەمی(صالح ، 2021 : 845).

1-2-3-پێناسەیا ئۆتیزمێ

سەبارەت پێناسەیا ئۆتیزمێ، زانایان پێناسەیێن جودا جودا بۆ کرینە، کو هەر ڤەکۆلەرەکی ل دویڤ دیتن و ڤەکۆلینا خۆ ئۆتیزم پێناسە کرییە، زێدەباری هەبوونا جۆراوجۆرییا قوتابخانێن هزری و پسپۆرێن زانستی یێن گرێدای ئەڤێ تێکچوونێ. هەر چەندە هندەك خالێن هەڤپشك د ناڤبەرا ئەڤان پێناسەیاندا هەنە، لەورا د شیاندایە ئوتیزمێ ب ڕێکا نیشاندانا چەند پێناسەیەکان بدەینە نیاسین:

1 - ڕێبەرێ ئێکگرتی یێ زاراڤێ پەککەڤتنێ و پەروەردا تایبەت یا بەرهەڤکرنێ و ئۆتیزمێ، سەبارەت پێناسەیا ئۆتیزمێ دیارکرییە، کو ئۆتیزم تێکچوونەکا توندە، کاریگەرییێ ل سەر ڕەفتار و هزرکرن و پەیوەندیکرنێ دکەت ، پتریا جاران بەری

ژییێ سێ سالییێ ل دەڤ زارۆکی دیاردبیت کو نەشیانا هەستی و سەرنەکەڤتن د پێکهینانا پەیوەندییێن جڤاکیدا ل گەل کەسێن دی ب خۆڤە دگریت. زێدەباری هەبوونا ئازراندنەکا زێدە و دەمێن تۆڕەبوونێ و ئێشاندنا خۆ. دیسان هەبوونا کێماسییا ئاخڤتنێ و ڕەفتاری ژی ل دەڤ تووشبووی ب خۆڤە دگریت (الخطیب وآخرون، 2001 :33).

2 - کۆمەلا ئەمریکی یا ئۆتیزمێ (American Autism Society of 1999) سەبارەت پێناسەیا ئۆتیزمێ دبێژیت: ئۆتیزم تێکچوونا گەشەکرنێیە ل سێ سالێن دەستپێکێ یێ ژییێ زارۆکی دیاردبیت، کاریگەرییێ ل سەر ئەرکێن مێشکی دکەت و ڕەنگڤەدانا نەرێنی ل سەر بوارێن کارلێکرنا جڤاکی و پەیوەندیکرنا ئاخڤتنێ دکەت و دبیتە ئەگەر زارۆك پتر بەرسڤدانێ بۆ تشتان بکەت. دیسان ژ ڕەفتارێن توند یێ بەرگرییێ هەنە ل دەمێ هەر گوهۆڕینەك د ژینگەها ئەواندا ڕوبدەت ، زێدەباری دووبارەبوونا ڕەفتاران و لڤینان ل دەڤ ئەوان (نصر، 2002 : 41).

3 - (کانر - Kanner)ئۆتیزمێ پێناسە دکەت کو تێکچوونەکا گەشەکرنێیە چەند ڕەفتارێن نەئاسایی ل دەڤ تووشبوویێ ئۆتیزمێ ب خۆڤە دگریت. وەکو (سەرنەکەڤتن د کارهینانا ئاخڤتنێدا بۆ پەیوەندیکرنێ)، (نەشیانا پێشئێخستنا پەیوەندییان ل گەل کەسێن دی)، (نەشیانا ئەنجامدانا چالاکییێن یاریکرنێ یێن ب تنێ و دووبارەکری)،(حەزا زێدە ل سەر پاراستنا ڕوتینێ ل دەڤ هەیە)، دیسان (لاوازبوونا سیمایێ سروشتی یێ جەستەیی و ئاستێ بیرتیژییێ و شیانا زانینێ یا لاواز ل دەڤ پەیدادبیت) (زریقات ، 2004 : 24) و(یحیی ، 2008 : 12).

4 - (ڕودریگۆز) دبێژیت: ئۆتیزم نەخۆشییەکە د گەشەکرنا دەمارییا کو دبیتە ئەگەرێ گیرۆبوونا زمانی یان کزی و لاوازییەکا زێدە یا بکارهینانا زمانی. زێدەباری هندێ لاوازی د کارامەیێن پەیوەندیکرنێدا ل دەڤ ئەوان پەیدادبیت. ل گەل هەژاری و خرابییا کارکرنا جڤاکی کو ئەڤە هەمی ژ کریارێن هەڤپشکن ل دەڤ زارۆکێن تۆشبوویێن ئۆتیزمێ. زارۆکێن تووشبوویێن ئۆتیزمێ کێشە د کارلێکرنا ل گەل کەسێن دی و دەربڕینێن خۆدا هەنە. دیسان پاراپتر تنۆکینە و خەباتێ ژبۆ ئاڤاکرنا پەیوەندییان دکەن (Rodriguez,2019:1).

5 - (کارلسون) دبێژیت: ئۆتیزم نەخۆشییەکە بۆ گەشەکرنا دەمارییا زکماکییە یان پێشوەخت ڕوبدەت و پەیدادبیت کو نەخۆشێ ئەوێ زەحمەتی د کارلێکرنا جڤاکی و لاوازییا پەیوەندیکرنا جڤاکیدا. هەروەسا کۆت و بەندان ل سەر شێوەیێن ڕەفتارێ نەخۆشی پەیدادکەت و ب ناڤێ نەخۆشییا شەبەنگییا ئۆتیزمێ(ASD: Autism spectrum disorders) ژی دهێتە نیاسین(Carlsson,2019:11).

ژ ئەنجامێ ئەڤان هەمی پێناسەیێن ل سەری دیاردبیت کو ئۆتیزم تێکچوونەکا وەرار و گەشەکرنا لایەنێ جەستەیی و مێشکی و زمانییە و کاریگەرییەکا مەزن ل سەر ڕەوهوانییا زمانی ل دەڤ زارۆکی دکەت. دیسان ئەڤ نەخۆشییە کاریگەرییێ ل ڕادەیا تێگەهشتنا زمانی ژی ل دەڤ زارۆکی دکەت، چونکی بیرتیژییا زمانی ل دەڤ لاواز دکەت.

پێناسەیا(ڕودریگۆز)ێ پتر ل گەل ڤەکۆلینا مە دگونجیت، چونکی ئەڤ پێناسە دیاردکەت کو ئۆتیزم کاریگەرییێ ل گیرۆبوونا زمانی و لاوازییا بکارهینانا زمانی دکەت و ئەڤەژی ئارمانج و پرسیارا سەرەکییا ڤەکۆلینێیە ئەو پرسیار ژی ئەوە: ئایا ئۆتیزمێ پەیوەندییەك ب گیرۆبوونا زمانێ زارۆکێن تووشبوویێن ئۆتیزمێ یێن سەنتەرێ پارێزگەها دهۆکێڤە هەیە؟

2-1 -4- ئەگەرێن پەیدابوونا ئۆتیزمێ

هەتا نوکە ڤەکۆلەر و زانا و نوژدارێن پسپور نەگەهشتینە دەستنیشانکرنا ئەگەرێن سەرەکی یێن پەیدابوونا ئۆتیزمێ، بەلێ ب شێوەیەکێ گشتی هندەك ئەگەر هاتینە دەستنیشانکرن کو پتریا حالەتێن ئۆتیزمێ بو ئەڤان ئەگەران دهێنە زڤڕاندن. ئەوژی ئەڤێن ل خوارێنە:

1 - ئەگەرێ بوماوەیی: چەندین ڤەکۆلین ئاماژە ددەنە ئەوێ چەندێ کو بوماوەیی ئێکە ژ گرنکترین ئەگەرێن ئۆتیزمێ، ژبەرکو ب رێکا (جیناتان) سیفەتێن مرۆڤی ژ دایك و بابان دهێنە ڤەگوهاستن. وەکو درێژی و رەنگێ پیستی و شێوەی و سیفەتێن دی. هەروەسا کێماسی د نەخشەیێ کرۆمۆسۆماندا ئەگەرەکێ سەرەکی یێ ئۆتیزمێیە. ل دویڤ بۆچوونێن زانایان هەر چەندە هەتا نوکە ئەو (جینات)ا بەرپرس ژ ئۆتیزمێ نەهاتییە دەستنیشانکرن و ئێکلاکرن(الزعبی ، 2011 : 52).

2 - ئەگەرێن ئەندامی: تێکچوونا ئەندامان ل دەڤ زارۆکی چ تێکچوون د پێکهاتا خانەیێن لەشیدا بیت یان ژی کۆئەنداماندا ب شێوەیەکێ دبیتە ئەگەرێ پەیداکرنا تێکچوونێ د گەشەکرنا درکپێکرنێ یان هەلچوونێ یان زمانی یان هەمی بوارێن گەشەکرنێدا، لەورا هندەك زانا تێکچوونا د بوارێ دەهلیزییێ مێشکیدا(دهليز العقل) ب بەرپرس ژ پەیداکرنا ئۆتیزمێ دهژمێرن کو بەرپرسە ژ پێکهینانا کارلێکرنێ د ناڤبەرا ئەرکێن هەستی و ئەرکێن لڤینێدا (مصطفى و الشربيني، 2011 : 43).

3 - ئەگەرێن ژدایکبوونێ : ئەڤە ژی دابەشی سێ ئەگەران دبیت:

أ - ئەگەرێ بەری ژدایکبوونێ : وەکو هەودانێن ڤایرۆسی یێن کورپەلە تووش دبیتێ. هەروەسا چەندین نەخۆشییێن دی یێن دایکا دووگیان تووش دبیتێ کو کاریگەرییێ ل کوئەندامێ مێشکی یێ زارۆکی دکەت.

ب - ئەگەرێن ل دەمێ ژدایکبوونێ : وەکو کێمیيا ئوکسجینێ (ژدایکبوونا ب ئاستەنگ) .

ج - ئەگەرێن پشتی ژدایکبوونێ : وەکو پیسبوونا ژینگەها زارۆك لێ ژدایك، ب هندەك ماددێن کێمیایی وەکو ڕساس و زێبەق کو دبیتە ئەگەرێ کێمکرنا بیرتێژییا زارۆکی و چەندین تێکچوونێن دی (الغرير و عوده ، 2008).

1 - 3 - چەمکێ گیرۆبوونا زمانیی

گیرۆبوونا زمانی - Language delay ل ئەوی دەمی ڕوویددەت، ل دەمێ زمانێ زارۆك ب شێوەیەکێ هێدیتر ژ زارۆکێن دیێن هەمان تەمەن گەشێ دکەت. ئەڤجا ل ڤێرێ دبیت زارۆکی گیرۆبوون د وەرگرتن و بکارهینانا زمانیدا هەبیت.

ب دیتنا (زهاو و هەڤالێن ئەوی) گیرۆبوونا زمانی ئێکە ژ ئاریشەیێن بەربەلاڤێن گەشە و وەرارا زمانی ل دەڤ زارۆکی کو د ڤێرێدا ڕێزبەندییا گەشەکرنا سروشتی تێکدچیت. ڕێژەیا تووشبوونا ئەوێ 15%یە. ئەوژی ب تایبەتی ل دەڤ ئەوان زارۆکان دهێتە زانین، ئەوێن تەمەنێ ئەوان د ناڤبەرا 18 و 35 سالیدا کو ئەوان گیرۆبوون د ئاخڤتنیدا هەبیت.

دیسان دهێته گوتن، کو ئەو زارۆکێن گیرۆبوونا زمانی هەین، جودانە ژ هەڤالێن خۆ یێن ئاسایی ژ ئالییێ پێشڤەچوون د پەیڤاندا و درێژییا ڕستەیێ و گوهۆڕینا ئاوازەیان و شیانا خواندنێ و شارەزاییا پێشوەخت د ئاریشەیێن پەیوەندیکرنا واژەیی و کەسیدا. زێدەباری زەحمەتییێن زانینێ و خواندن و نڤێسینێ و هژمارتنێ و زەحەمتییێن ڕەفتاری(Zhao,b and etal,2022,1).

زارۆکێ گیرۆبوونا زمان ل دەڤ هەی، ئەو زارۆك نەشێت ئاخڤتنێ ب زمانەکێ دروست بێژیت. ئەنجامێ ئەڤێ ئاریشەیێ ژ جەستەییە کو دبیتە ئەگەرێ گیرۆبوونا ئاخڤتنێ و پەیڤان و زمانی. هەروەسا تەماشەی ئەوی کەسی دهێتە کرن یێ دئاخڤیت و هەست ب ئازارا ناڤخۆیی دکەت کو نەشێت دەربڕینێ ئەنجامبدەت و ب ئەڤێ شێوەی دبیتە ئەگەرێ هندێ کو ئاریشەیا تێکچوونا دەروونی ل دەڤ دروستدبیت و پێکولا ئەوی ژبۆ هندێیە کو وەك کەسێ بەرانبەر لێ بهێت (العزالی، 2011: 115). ئەڤ گیرۆبوونە ل دەڤ مەزن و زارۆکان دیاردبیت. ئەنجامێ ئەوێ ژی ژ ئەگەرێ نەشیانا درکاندنا پەیڤ و ئاخڤتنێیە کو ئەو مرۆڤ بشێت پێ ڕاببیت. ئەو مرۆڤ نەشێت ڕستەکا گونجایی دروستبکەت و ئەڤ جوداهییە بۆ مە دیاردکەت کو زمان تشتەکێ ئاسان نینە ئەڤ گیرۆبوونا زمانی دبیت ژ ئەگەرێ ئەندامێن دەنگی و دەمارێن مێشکی دروستدبیت. ئەڤجا ژبەر هندێ هندەك کەس دهێنە دیتن کو زمانێ ئەوان یێ دروست نینە و هندەك دەنگان دبێژن کو ل جهێ ئەوان هندەك دەنگێن دی ددانن. د پرۆسێسا گیرۆبوونا زمانیدا دەرئێخستنا پەیڤان ب ڕێکەکا نەدروست و نەرێکوپێك دهێتە ئەنجامدان، کو هندەك جاران ل دەمێ ئەو مرۆڤ پەیڤان یان ڕستەیان دەردبڕیت، هندەك پەیڤان لاددەت و نەشێت دەربێخیت و ئەنجامێ ئەوێ ژی نەشێت ب کریارا بلێڤکرنێ ڕاببیت. ئانکو ئەزمان یان ددانان یان بوریا دەنگی نەشێت هەڤکاریێ ل گەل ئێك بکەن و ئاخڤتنێ بەرهەمبینین(العزالی ، 2011 : 116).

گیروبوونا زمانی تەکەزێ ل سەر تەمەنێ زارۆکی دکەت کو ئەڤە دبیتە ئەگەرێ هندێ کو زارۆك ل ئەوی تەمەنی نەشێت باخڤیت و ئاریشە بۆ دروستدبن. ب تایبەتی د دەرئێخستنا پەیڤاندا. ل دەمێ زارۆك دگەهیتە تەمەنەکی دڤێت مێشکێ ئەوی و زمانێ ئەوی پێ بەرهەڤبیت. ب ئەڤێ شێوەی دهێتە زانین، ل دەمێ دئاخڤیت ب باشی گوە ل کەسێ بەرانبەر نابیت و ئەڤ نموونە بۆ مە دیاردکەن، ل دەمێ زارۆکەك دهێتە دیتن کو پەیڤ و ئاخڤتنێن ئەوی دروستنەبن و هندەك دەنگان نەشێت بێژیت، وەکو ئەڤان دەنگان:(هـ، ر، ژ، ... هتد) ل ئەوی دەمی ئەوی زارۆکی گیرۆبوونا زمانی یا ل دەڤ هەی(طنطاوی ، 2020 : 17).

گیرۆبوونا زمانی گرنگییێ ددەتە ئاریشێن دەنگی و جۆرێن ئەوێ و تەمەنێ زارۆکی و مێشکی زارۆکی ل دەمێ کو ئاریشە ل دەڤ هەبن. ئەڤجا ل دەمێ ئاریشە ل دەڤ زارۆکی د ئەڤان بیاڤاندا هەبن، گیرۆبوونا زمانی ل دەڤ دیاردبیت (طنطاوی ، 2020 : 18).

مرۆڤ ژبەر چەند هۆکاران نائاخڤن. وەکو ل دەمێ ئەو مرۆڤ زمانێ ئەوی دروستنەبیت. هندەك مرۆڤ ژی هەنە ژبەر ئەوێ چەندێ نائاخڤن کو گەلەك دەنگێن دی گوهلێدبن، ئەڤەژی دبیتە ئەگەر کو نەئاخڤن. هندەك ژی نەشێن باخڤن ل دەمێ ئاخڤتنا ئەوان دهێتە بڕین، هەتاکو پرۆسێسا ئاخڤتنێ ل دەڤ مرۆڤی یا دروستبیت، دڤێت پرۆسێسا گوهلێبوونێ ل دەڤ هەبیت. هندەك جاران هندەك مرۆڤ هەنە، نەشێن ئاخڤتنێ بکاربهینن، ل دەمێ د کارەکیدا بیت

کو هندەك پەیڤێن ئەوان د رێکا ئاخڤتنێدا یان د دەنگاندا دهێنە گوهۆڕین، ئەڤە تشتەکێ نورمالە کو ل دەڤ هەمی مرۆڤان هەیە (الدوخی والعقیل ، 14300 : 45).

1 - 4 - ئەگەرێن گیرۆبوونا زمانیی

بۆ گیرۆبوونا زمانی چەند ئەگەرەك هەنە. وەکو:

1 - لاوازبوونا دەمارێن ئەزمانی کو دبنە ئەگەر نەخۆش یان تووشبووی نەشێت ل سەر لڤینێن ئەزمانی زالببیت.

2 - کێماتی د پیڤەرێ ئەزمانیدا ژبەر درێژی و کورتیا ئەوی یان پێڤەمان یان لڤینێن رەخ و لایان.

3 - نە رێکیوپێکیا ددانان و چێبوونا ئەوان یا پیڤەری د مەزن یان د بچویك بن یان ژی نێزیکیا ئەوان یان ژی دویراتیا ئەوان ژ ئێك یان ژی هندەك ژ ئەوان ددانان ژدەستبدەت و نەدروستیا ئەوان و خواربوونا ئەوان، ئەڤە هەمی دبنە هۆکارێن گیرۆبوونا زمانی.

4 - هەبوونا گرێیەکێ ل بنێ ئەزمانی، دێ بیتە ئەگەرێ تێکچوونا لڤینان یان دێ برینەك کەڤیتە د ئەزمانیدا و ئەڤە ژ رەخێ خۆڤە گیرۆبوونا زمانی دروستدکەت.

5 - هەبوونا گرێیەکێ ل پانییا گەورییێ چ یا نەرم یان هشك بیت یان گەلەك نەرم نەبیت .

6 - مەزنبوونا لام لامکێن سەری یان خوارێ یێن ئەندامێ دەڤی یان شکەستنا ئێك ژ ئەوان .

7 - هەبوونا دەرزەکێ د لێڤێدا یان ب رەنگەکی کو ل گەل ژدایکبوونێ یان ژی ژ ئەگەرێ برینەکا بچوك یان تێکچوون د شێوەیێ لێڤێدا وەك مەزنبوونا شێوەیێ ئەوێ ب رەنگەکێ نەئاسایی یان بلندبوونا ئەوێ وەك شێوەیێ لێڤێن کێڤریشکێ دبنە هۆکارێن گیرۆبوونا زمانی.

8 - ژ ئەنجامێ زاراڤەکرنا ئەوان کەسێن زمانێ ئەوان نەدوست کو ئەو د ناڤ ژینگەها زارۆکیدا و زارۆك ژ ئەوان فێری ئاخڤتنێ دبیت.

9 - ژ ئەگەرێ سایکۆلۆجی دەمێ کو زاروك دەنگان ب شێوەکێ نەدروست دبێژیت یان بۆ سەرنجراکێشانا مەزنان یان دایك و بابان یان دەمێ هەست ب نەگرنگیپێدانێ دکەت یان حەزژێکرن بەرانبەری ئەوی/ێ کێم دبیت یان ژ هەستان بێبەهر دبیت (العزالی، 2011: 117 - 118).

10 - نەدروستییا مێشکێ زارۆکی هۆکارەکێ گرنگە بۆ گیرۆبوونا زمانی. ڤەکۆلین ل سەر نەخۆشییێن (ئەلیزۆلۆجی) یێن لڤینێ دیارکرن، کو نەخۆشییێن گیرۆبوونا ئاخڤتنێ د ناڤ زارۆکاندا، ئەوێن ژ ئەنجامێ تێکچوویێن مێشکی پەیدادبیت، دبیتە نێزیکی 70% د ناڤ ئاڕاستێن گیرۆبوونێن ئاخڤتنێدا (شاش، 2007، 103).

هندەك زمانڤان سێ جۆرێن ئەگەران بۆ گیرۆبوونا زمانی دەستنیشاندکەن. ئەوژی ئەڤێن ل خوارێنە:

1 - ئەگەرێ بوماوەیی: هندەك ئەگەر هەنە دبنە بۆماوەیی. ئەوژی ل دەمێ زارۆك ژدایك دبن ئەڤ كێماسییە د شێوەیێ ئاخڤتنێدا ل دەڤ هەبن. وەكو نەدروستییا گرێدانا ئەزمانی یان كێماسییا ددانان یان لێڤا سەری یان كێماتی د لام لامك یان پانییا گەوریێدا.

2 - ئەگەرێ جەستەیی: كێماسییا ئاخڤتنێ دبیت بۆ ئەگەرێ لاوازییا گوهلێبوونێ بزڤڕیت، كو ئەوی زارۆكی ژبۆ وەرگرتنا پەیڤێن دروست لاواز دكەت. ب تایبەتی قۆناغێن دەستپێكێ یێن تەمەنێ زارۆكی و ئەڤە دبیتە ئەگەر بۆ پەیدابوونا نەخۆشییەكێ بۆ مێشكێ زارۆكی یان شینواریێن نەخۆشییەكا دیار و هندەك جاران نەخۆشییا بلندبوونا پلێن گەرمێ دبیتە ئەگەرێ لاوازبوون و نەمانا ئاخڤتنێ یان دێ بیتە ئەگەرێ تێكچوونا تەندروستییا گشتییا زارۆكی و ئەڤەژی دێ بنە ئەگەر ژبۆ ڕویدانێن گیرۆبوونێن ئاخڤتنێ. ئەڤ هۆكارە هۆكارەكێ سەرەكییە بۆ تووشبوونا ئۆتیزمێ ژی.

3 - ئەگەرێن دەروونی: گیرۆبوونا ئاخڤتنێ ژ ئەگەرێن دەروونی، ل دەمێ زارۆك د دەستپێكا ژیانا خۆدا، دەمێ باوەری د ئێكەم بزاڤدا بۆ ئاخڤتنێ ل دەڤ نەمینیت، ئەوی دەمی دكەڤیتە ئاریشێدا و ئەوكەسەكێ وەك پشتەڤان ل دەوروبەرێن خۆ نەبینیت و ئەڤ چەندە یا بەردەوام بیت، ل دوماهیكێ ترسا ئەوی/ێ زێدەدبیت و نائاخڤیت و نەشێت ئێدی باخڤیت (طنطاوی ، 2020 ، 25 - 26) .

د گەلەك بواراندا چێدبیت یا ب زحمەت بیت، ئەگەرێ گیرۆبوونا زمانی بهێتە دەستنیشانكرن، بەلێ د شیاندا هەیە، ئەو ئەگەر بهێتە دیاركرن. د هندەك ڕەوشاندا ئەندامێن لەشی(جەستەیی) یێن دیاركری. وەك ژدەستدانا گوهان و تێكچوونا لایەنەكێ پێكهاتەیا هزری یان ئاریشێن ماسولكان و ئەندامێن ئاخڤتنێ و خرابوونا ماسولكان و خرابوونا مێشكی دبنە ئەگەر بۆ دەستنیشانكرنا گیرۆبوونا ئاخڤتنێ(ابو حلتم ،2005 ، 73) .

1 - 5 - چارەسەركرنا گیرۆبوونا زمانی

بۆ چارەسەكرنا گیرۆبوونێن زمانی ڕیكێن جودا هەنە كو هەر ڕێكەك یا جودایە ژ ڕێكەكا دی. دەمێ زارۆك دئاخڤیت و گیرۆدبیت و نەشێت هندەك دەنگان بێژیت و ژیانا ئەوییا ناڤخۆیی تێكچوویت، لەوما دڤێت چارەسەری بۆ بهێتە كرن كو پێدڤییە ڕاهێنان ل سەر ئاخڤتنێ بهێە كرن. ئەوژی ل سەر زمانی و ل سەر دروستبوونا پەیڤان و دەنگان و دووبارە هەر بهێنە گوتن، داكو بزانیت و چارەسەرییا دەروونێ ئەوی/ێ بهێتە كرن. هەروەسا داكو زارۆكی باوەری ب خۆ هەبیت و فێری زمانێ دروستببیت. بۆ ئەڤێ چەندێ پێدڤییە هەردەم ڕاهێنان پی بهێنەكرن، داكو زمانێ ئەوی دروستببیت. ئەو ڕاهینان ژی ئەڤەنە:

أ - ڕاهێنانا هەستێ گوتنێ: ڕاهێنانێن بهێزكرنا گوتنێ و لەشی و هەتا بهێزكرنا هەستێن گوتنێ یێن دەڤێ و دەرئێخستنا دەنگان ب خۆڤە دگریت.

1 - ڕاهێنانێن وەرزشی: ئەڤە گرنگییێ بهێزكرنا هەستی یێ مللان و گەورییێ و زكی ددەت كو ڕاهێنان بۆ زاروكی بهێنەكرن. داكو ب شێوەكێ دروست باخڤیت، دیسان گرنگییێ ب زارڤەكرنا چویچكان و دەنگێ ئەوان و لڤینێن ئەوان و ستران گوتن و دەست قوتانێ ددەت.

2 - ڕاهێنانا گرێدایی ب هەناسێڤە: ئەڤە گرنگییێ دەتە ڕاهێنانا زارۆکی ل سەر هەناسێ کو هەناسا ئەوی یا درێژبیت داکو بێهنا ئەوی فرەهبیت و هەستێ ئەوی هەمی کاربکەن و دەمێ هەناسا خۆ بهینیتە دەر ب شێوەیێ گوهلێبوونێ بیت. هەروەسا ب شێوەکێ بلەز و هێدی بیت کو ئەو جوداهییێ د ناڤبەرا ئەواندا بینیت. ئەڤە دێ هەستێن ئەوی یێن گوتنێ بهێزئێخن.

3 - ڕاهێنانا بهێزکرنا هەستێ گوتنێ و کارگێرییێ ل سەر: کو ژ ئەڤان پێکدهێت: (گەوری، لێڤان، ددانان، ئەزمانی، دفنێ).

- ڕاهێنانا بهێزکرنا گەوریێ و دەنگی دەمێ دەنگان بلێڤدکەت.

- ڕاهێنان ل سەر لڤینا لێڤان دەمێ دەنگان دبێژیت کو ب هاریکاریا خودیکێ دەمێ دبینیت کا چاوا لێڤێن ئەوی ڤەدبن و دهێنە گرتن و دەمێ نێزیکی ئێك و دوو دبن ژ ڕەخێ ددانێن سەری و بنیڤە.

- ڕاهێنان ل سەر لڤینا ئەزمانی بهێتە کرن کو ئەزمان لڤینێ بۆ سەری و بنی دکەت و دەڤێ زارۆکی ڤەدکەت و دشێت د گوتنا هندەك دەنگاندا ئەزمانی خوار بکەت.

- ڕاهێنان ل سەر هەناسەیا دفنێ بهێتە کرن کو هندەك گوتنا یان پەیڤان بهینتە دەر یان ب شێوەکێ هێدی بێژن (الغزالی ، 2011 : 141 - 142).

1 - 6 - تایبەتمەندییێن زمانێ زارۆکی و چارەسەرکرنا گیروبوونا زمانی یێ تایبەت ب نەخۆشیيا ئۆتیزمێ

1 - 6 - 1 - تایبەتمەندییێن زمانێ زارۆکێ: بەری زارۆك بچیتە قوتابخانەیێ ئەڤ تایبەتمەندییە د زمانی ئەوی/ێدا دیاردبن:

1 - پتریا ئەو پەیڤێن بکاردهینیت ناڤن کو ڕێژەیا ئەوان دبنە (74,6%) پاشی کار دهێن ب ڕێژەیا (21,9%)، پاشی ئامرازن کو ڕێژەیا بکارهینانا ئەوان ل دەڤ زارۆکی دبنە(3,5%).

2 - ئەڤ قۆناغە زویترین قۆناغا گەشەکرنا زمانییە ل دەڤ زارۆکی ژ لایێن جوداڤە. وەکو ژ لایێ ب دەستڤەئێخستن، دەربڕین و تێگەهشتنێڤە.

3 - د ئەڤێ قۆناغێدا گەشە و وەرارا زمانی بهایەکێ مەزن ژ ئالییێ دەربڕینێ ژ خودێ خۆ و ژ ئالییێ ڕێککەڤتنا کەسی و جڤاکی و گەشەکرنا مێشکیڤە هەیە(حسین، 2020، 68) .

1 - 6 -2 - تایبەتمەندییێن چارسەرکرنا گیرۆبوونا زمانیێ یێ تایبەت ب نەخۆشیيا ئۆتیزمێ ل دەڤ زارۆکی

گەلەك تایبەتمەندی هەنە کو هاریکارییێ دکەن ژبو چارەسەرکرنا گیرۆبوونا زمانی یێ تایبەت ب نەخۆشیيا ئۆتیزمێ ژ ئەوان تایبەتمەندییان:

1 - 6 - 2 -2 - 1 - سەرنجراكێشی: (ڤان ڕەیر - Van Raiper) ئەوی تشتەكێ نوی ژ لایێ دیرۆكیڤە ژبۆ چارەسەركرنا گیرۆبوونا زمانی دەرئێخست . ئەوژی چەند قۆناغان ب خۆڤە دگریت:

1 - قۆناغا ئێكێ: ل ڤێرێ زارۆك پێكولا گوهلێبوونێ دكەت و دڤێت گوە ل ئەوان دەنگ و پەیڤان بیت، ئەوێن كو دبێژیت و چەندین جارا دووبارە دكەت هەتاكو ئاخڤتنا ئەوی/ێ دروستدبیت. ب ئەڤێ شێوەی دشێت جوداهییێ د ناڤبەرا ئەواندا بكەت.

2 - قۆناغا دووێ: دڤێت زارۆكی گوە ل دەنگێ خۆ ببیت، ل دەمێ دئاخڤیت. دەمێ كەسێ بەرانبەر زارۆكی دئاخڤیت ئەوێ چەندێ ل دەڤ زارۆكی دروستدكەت كو هەست ب خەلەتیێن خۆ یێن د ناڤ ئاخڤتنا خۆدا دكەت ب ئەڤێ شێوەی زارۆك خەلەتییێن د ناڤ ئاخڤتنا خۆدا دزانیت.

3 - قۆناغا سێیێ: ل دەمێ زارۆك پەیڤان دبێژیت هاریكاریا ئەوی/ێ بهێتە كرن كو زارۆك ب دروستی ئەوان پەیڤان ژ گەورییێ دەربێخیت و دەربڕینا ئەوی یا دروستبیت.

4 - قۆناغا چارێ: دڤێت چارەسەرییا ئەوان پەیڤێن خەلەت بهێتە كرن، ئەوێن كو زارۆك دبێژیت، چونكی دەمێ مەزن دبن داكو پەیڤ و ئاخڤتنا ئەوان یا ڕێكوپێك بیت. ژ لایێ دوبارەبوون و درێژكرنا ئاخڤتن و پەیڤان...هتد دڤێت زارۆك بزانیت ئەو دەنگێ كو بلێڤدكەت كو د هەر پەیڤەكێ یان ڕستەكێدا هەبن(طنطاوی ، 2020 : 27).

1 - 6 - 2 - 2 - 2 - ڕاهێنان ل سەر ب دەستڤەهینانێ: د ڤێرێدا كو ڕاهێنانا زارۆكی ل سەر ئاخڤتنا دروست و بلیڤكرنا دەنگێن دروست دهێتە كرن و گەلەك ڕێك و قۆناغ هەنە. ژ ئەوان ژی:

1 - قۆناغا سیمانتیكی: ئەڤ قۆناغە گرنگییێ ددەتە گوهۆڕینا ئەوان پەیڤێن زەحمەت ئەوێن دبنە ئەگەرێ گیرۆبوونا هندەك ئاخڤتن یان پەیڤان. ئەڤ گوهۆڕینا دەنگی دبیت ل دەڤ زارۆكان تشتەكێ نموونەیی و جوان بیت، ل دەمێ دئاخڤیت، بەلێ دروست نینن و دبیتە ئەگەرێ گیرۆبوونا زمانی. بۆ نموونە زارۆك ل دەمێ دئاخڤیت كو د هندەك پەیڤاندا دەنگێ (س) دكەتە (ش). ئەڤجا ئەو دێ پەیڤا(سیروان) كەتە (شیروان) و پەیڤا (شێر) كەتە (سێر) و هندەك زارۆك ل دەمێ دئاخڤن هندەك دەنگان نادەربڕن. ئەڤجا د دەمێ دەربڕینیدا مرۆڤ نەشێت ل ئەوان بگەهیت و مرۆڤ نزانیت كا ئەوی/ێ چ مەرەم پێ هەیە. وەسا دیاردبیت كو بۆ هندەك زارۆكان یا ب زحمەتە واتایا هەمی پەیڤان بزانن، ئەڤە ژی گرنگییێ ددەنە پەیڤێن زەحمەت، داكو ئەو پەیڤ بهێنە دروستكرن. ئەو پێدڤی ب گەلەك ڕێكانە كو ئەڤان شاسی و خەلەتییان دروستبكەن(طنطاوی، 2020: 27).

2 - قۆناغا بكارهینانا هۆیێن ئەوێ : هندەك ئەگەر و هۆ دهێنە دیاركرن بو هاریكاریكرنا چارەسەرییا گیرۆبوونا ئاخڤتنێ . ژ ئەوان ژی:

أ - ئافرەت: دایك پێكولان دكەت كو زارۆكێ ئەوێ پەیڤێن دروست بێژیت. هەر وەكو زارۆك بەرانبەر خۆدیكێ خۆ ببینیت كو پێكولان بكەت ئەڤان پەیڤان ب شێوەكێ دروست ببێژیت و ژ گەورییا خۆ دەربێخیت. ئانكو دایك ل ڤێرێ هاریكارییێ بكەت كو زارۆك ئەڤان پەیڤان ب شێوەكێ دروست ببێژیت. ب ئەڤێ شێوەی گیروبوونا زمانی ل دەڤ زارۆكی نامینیت.

ب - د گەلەك ڕویدانێن دیدا کو هندەك بۆ چارەسەرکرنا ئەڤ تشتی (پینکی) ددانە سەر ددانێن زارۆکی دەمێ ب ئەزمانێ خۆڤە تام دکەتێ. دێ دەنگێن:(ت ، د ، ...هتد) بێژیت و چێدبیت بکارهینانا لیمۆنێ ل سەر ئەزمانی ببیتە ڕێکەك بو چارەسەرکرنێ.

ت - دانانا دەستی ل سەر گەوریێ: مرۆڤ دبێژیتە زارۆکی کو دەستێ خۆ دانیتە سەر گەوریا خۆ، ل دەمێ دەنگان دبێژیت کو ئەو دێ جوداهیێ د ناڤبەرا هەر دەنگەکێ کو دەردئێخیت وەکو: دەنگێن (س ، د...هتد)بینیت.

ج - تێکەلکرن و نێزیکبوون: دەمێ زارۆك ب گوتنا هندەك پەیڤ و دەنگان ڕادبیت، پێدڤییە ب شێوەکێ هێدی هێدی پشتەڤانی لێ بهێتە کرن، داکو ب شێوەکێ دروست هەر پەیڤەکێ بێژیت و دەربڕیت.

3 - دروستکرن: مەبەست ژ دروستکرنێ ئەو ڕێکەیە کو ڕاهێنان ژ لایێ زارۆکیڤە ل سەر دروست نەگوتنا پەیڤ و دەنگان بهێتە کرن. ئەڤ دروستکرنە پێزانینان ددەتە سەر ڕاهێنانا زارۆکی بۆ گوتنا پەیڤ و دەنگان ب شێوەیەکێ دروست (طنطاوی، 2020: 28).

1 - 6 - 2 - 3 - قۆناغا لڤینا هەستان: ژبۆ چارەسەرکرنێ ئەڤ قۆناغە گرنگییێ ددەتە سەر گوتنا دەنگێن نەدروست کو زارۆك ڕابین کو ڕاستڤەبکەن. ئەڤە ڕاهێنانە ل سەر پارچە پارچەکرنا ڕستان و پەیڤان ب شێوەیەکێ دروست بێژیت دهێتە کرن. ئەڤە گرنکترین تشتە بۆ ئاخڤتنێ، ئەوژی ل دەمێ زارۆك پەیڤان یان دەنگان دبێژیت، دێ بینین کو ئەزمان و لێڤ و ددانێن بۆ جوداهییا دەرئێخستنا هەر دەنگەکی کا چاوانە. لڤینا هەستان بۆ زارۆکی دیاردبیت. د ئەڤێ قۆناغێدا ئانکو د قۆناغا لڤینا هەستاندا زارۆك ب خۆ هەست ب گوهلێبوون و دەستکرنا تشتان دکەت و ئەو ب خۆ دزانیت .

چارەسەرکرنا هەستان ژ پێخەمەمەت نەهێلانا گیرۆبوونا ئاخڤتنێ چەند ڕێك هەنە. وەکو: چارەسەکرنا بێهنفرەهییا ئاخڤتنێ، ڕاهێنان ل سەر گوتن و گوهلێبوونی، زارڤەکرنا دروست بۆ دەنگ و پەیڤان، ڕاهێنان ل سەر ئاخڤتنا پێکڤە گرێدایی بهێتە کرن.

1 - 6 - 2 - 4 - قۆناغا دروستکرنا ڕەفتاران: د ڤێرێدا بۆ چارەسەرکرنا ڕەفتارێ گیرۆبوونا ئاخڤتنا زاروکی دڤێت پشتەڤانییا لێ بهێتە کرن و ئەو بهێتە فێرکرن کو هندەك دەنگ و پەیڤان بشێت دەربڕیت. بۆ نموونە : هندەك پەیڤ یان دەنگ ب ساناهی دهێنە گوتن و هندەك زەحمەتن. بۆ نموونە ل دەمێ زارۆك نەشێت هندەك دەنگ یان پەیڤان دەربڕیت، دێ مروڤ پێکولێ کەت ئەوان پەیڤ و دەنگان پێنگاف پێنگاف بێژیت و دێ نیشا ئەوان دەت کو دەربڕن و پشتەڤانییا ئەوان ژ ئەڤی لاییڤە بهێتە کرن. دێ هۆسا و ب ئەڤێ ڕێکێ دێ پەیڤ و دەنگێن خۆ ب شێوەکێ دروست دەربڕیت .

1 - 6 - 2 - 5 - چارەسەرکرن ب پشتەڤانییێ : ل ڤێرێ دایك و باب ژێدەرەکێ سەرەکینە بۆ چارەسەرکرنا ئاخڤتنێ ل دەڤ زارۆکی کو ئەو ژێدەرەکێ گرنگن بۆ زارۆکی. دایك و باب ڕاهێنانان ب زارۆکی دکەن داکو گیرۆبوونا ئاخڤتنێ چارەسەر بکەن. ئەوژی ب گەلەك ڕێکان. ل ئەوی دەمی، دەمێ زارۆك د ناڤ خێزانێدا دئاخڤیت، ئەو دێ بینن کو زارۆك هێدی هێدی دەنگ و پەیڤێن دروست ییَن دبێژن (طنطاوی ،2020: 29 - 30).

1 - 7 - ئۆتیزم و گیروبوونا زمانیی

زانین ل دۆر پەیوەندیکرنا مرۆڤی ب خالا سەنتەری ژبۆ تیۆری و پراکتیکرنا کلینیکی د بیاڤێ نەخۆشییا ئۆتیزمێدا دهێتە هژمارتن. نیشانێن بەرچاڤ یێن زمان و پەیوەندیکرنێ ڕۆلەکێ سەرەکی و پێشکەڤتی ل دۆر تێگەهشتن و زانینا ئۆتیزمێ ل دەڤ زارۆکی دگێڕن. پتریا دایك و بابێن زارۆکێن تووشبوویێن ئۆتیزمێ ل دەستپێکێ هەست ب هندێ دکەن کو تشتەکێ نەدروست یێ د گەشەکرنا زارۆکێن ئەواندا پەیدادبیت، ئەوژی ژبەر گیرۆبوون و پاشکەڤتەکا گەلەك د گەشەکرنا زمانێ زارۆکێن ئەواندا دیاردبیت(TAGER - FLUSBERG,H & etal,2005:335).

ئەڤجا کزی و لاوازییا پەیوەندیکرنێ ئێکە ژ بیاڤێن سەرەکی یێن دەستنیشانکرنا نەخۆشییا ئۆتیزمێ ل دەڤ زارۆکی (Prelock & Nelson,2012:129).

هاتیە دیارکرن کو ئەرکێ زمانی د کارهینانێدا د تەمەنێ قوتابخانەیێدا پەیوەندی ب هندێڤە هەیە، کو دەرئەنجامێن درێژخایەنێن ئۆتیزمێ یێن باش ب دەستخۆڤە دئێخیت. ڕەهوانی و نەرمی د زمانێ دەربڕینێدا بریتینە ژ ڕەهەندێن بنەڕەتی یێن جوداکرنێ د ناڤبەر ئەرکێ بلند و ئەرکێ نزمێ ئۆتیزمێ د تەمەنێ قوتابخانەیێ یان پێگەهشتنێدا. مێژوویا گیرۆبوونا زمانی ب شێوەیەکێ تایبەتی دبیت یێ ڤەبڕ بیت بۆ جوداکرنا ئۆتیزمێ ژ نەخۆشییێن دییێن دەروونی ل دەڤ مرۆڤێن مەزنێن خودانێن ئەرکێ بلند(TAGER - FLUSBERG,H & etal,2005:335). ئانکو ئەڤە بۆ مە ئەوێ چەندێ دیاردکەت کو گیرۆبوونا زمانی ب تنێ ل دەڤ تووشبوویێن ئۆتیزمێ نینە، بەلکو ل دەڤ ئەوان مرۆڤان ژی هەیە، ئەوێن نەخۆشییێن دەروونی هەتاکو ئەوێن نەخۆشییێن مێشکی ژی هەین دهێتە دیتن.

نە ب تنێ زارۆکێن تووشبوویێن ئۆتیزمێ ئاریشەیا گیرۆبوونا ئاخڤتنێ ل دەڤ هەیە، بەلکو ئەوان زارۆکان ب پلەیێن جودا یێن نە وەکو ئێك، زەحمەتی د تێگەهشتنا ئاخڤتن و زمانی ژێدا هەنە، بەلێ زەحمەتییێن پەیوەندیکرنا جڤاکی ئێك ژ سیمایێن سەرەکینە بۆ دەستنیشانکرنا ئۆتیزمێ ل دەڤ زارۆکێ تووشبووی(Prelock & Nelson,2012:129). ئەڤەژی تەکەزکرنا گیرۆبوونا زمانی ل دەڤ زارۆکێ تووشبوویێ ئۆتیزمێ دکەت، بەلێ ل ڤێرێ پێدڤییە ئەو ڕاستییە بهێتە دیارکرن کو گیرۆبوونا زمانی ل دەڤ هەمی زارۆکێن نەخۆشییا ئۆتیزمێ وەکو ئێك نینە، ئەڤەژی دمینیتە ل دویڤ پلە و ئاستێ نەخۆشییا ئۆتیزمێ کا ل دەڤ زارۆکی/ێ چەندە. ئەگەر گەلەك بیت، گیرۆبوونا زمانی یا هەی و بڕیا ئەوێ ژی ل دەڤ زارۆکی گەلەکە و ڕەنگە هەر زمان و ئاخڤتن ل دەڤ ئەوی/ێ زارۆکی/ێ هەر پەیدانەبن یان زمان و ئاخڤتنەکا دروست ل دەڤ چێنەبن، ئەوژی ئەگەر نەخۆشییا ئۆتیزمێ ل دەڤ ئەوی/ێ زارۆکی/ێ نەهێتە چارەکرن، بەلێ ئەگەر پلە و ئاستێ نەخۆشییا ئۆتیزمێ کێم بیت، گیرۆبوون ڕەنگە نەبیت یان بڕیا ئەوێ یا کێم بیت. ئەڤەژی ئەوێ چەندێ دسەلمینیت کو پەیوەندی د ناڤبەرا نەخۆشییا ئۆتیزمێ و گیرۆبوونا زمانیدا ل دەڤ زارۆکی/ێ پەیوەندییەکا ڕاستەوانەیە، نەکو یا هەڤدژە.

پشکا دووێ: پێرابوونێن لایەنێ ئامارێ و خستنەرۆیا ئەنجامان و دانوستاندن ل سەرکرن

2 - 1 - پێرابوونێن لایەنێ ئاماری

2 - 1 - 1 - ڕێکا ڤەکۆلینێ

د ڤەکۆلینا خۆدا مە پالپشتی کرییە ل سەر شرۆڤەکرن و دیارکرنا سروشتێ وەرگرتنا زمانی ل دەڤ زارۆکێ ئوتیزمێ ل سەر ڕێبازا وەسفی شیکاری هاتییە ئەنجامدان، ئەواکو ب شێوەکێ هویرین د دیارکرنا هەر بابەتەکێ دەستنیشانکریدا ل سەر جۆر یان قەبارێ ژمێریاری ڕادبیت و ئەڤ ڕێبازە ل سەر دیارکرنا دەمەکێ دەستنیشانکری یان ژی گەشەکرن ژبۆ دەمەکێ ڤەکری دهێتە ئەنجامدان. مەرم ژ هەلبژارتنا مە بۆ ئەڤێ ڕێبازێ داکو ئەم بزانین سروشتێ فێربوونا زمانێ د ناڤا سەنتەرێ پەروردا تایبەت یێ حکومیدا چاوایە.

2 - 1 - 2 - کۆمەلا ڤەکۆلینێ

کۆمەلگەها ڤەکۆلینێ بریتییە ژ هەلبژارتنا (11) پرسیاران ل دۆر ئۆتیزم و گیرۆبوونا زمانی ل دەڤ زارۆکێن سەنتەرێ پارێزگەها دهۆکێ کو ب دانوستاندن ل گەل چەند شارەزایێن بیاڤێن زمانی و ئۆتیزمێ هاتینە هەلبژارتن.

ژ	ناڤێ شارەزایی	پسپۆری	جهێ کارکرنێ
1	إخلاص ذنون محمد امين	مامۆستا یا پە روە ردا تا یبە ت	سە نتە رى پێشوە خت یێ پە ر وە ردا تا یبە ت
2	دلشاد محمد حسن	مامۆستا یێ پە روە ردا تا یبە ت /شارەزا د بوارێ چارەسەرییا ئۆتیزمێدا	سە نتە رى پێشوە خت یێ پە ر وە ردا تا یبە ت
3	ژیان عبدالقادرمحمد	مامۆستا یا پە روە ردا تا یبە ت	سە نتە ري پیشوە خت یێ پە ر وە ردا تا یبە ت
8	سناءسليم احمد	مامۆستا یا پە روە ردا تا یبە ت	سە نتە ري پێشوە خت يي پە ر وە ردا تا یبە ت
7	سوزان شێرکۆ على	مامۆستا یا پە روە ردا تا یبە ت شارەزا د بوارێ چارەسەرییا ئۆتیزمێدا/	سە نتە ري پێشوە خت یێ پە ر وە ردا تا یبە ت
4	كاوه مقداد احمد	مامۆستا یێ پە روە ردا تا یبە ت / شارەزا د بوارێ چارەسەرییا ئۆتیزمێدا	سە نتە ري پێشوە خت یێ پە ر وە ردا تا یبە ت
9	نادیە حسو عبدالله	مامۆستا یا پە روە ردا تا یبە ت / شارە زا د بوارى چارە سە ر ییا ئۆتیزم	سە نتە ري پێشوە خت يي پە ر وە ردا تا یبە ت
5	هتاف عبدالعزيز امين	مامۆستا یا پە روە ردا تا یبە ت / شارەزا د بوارێ چارەسەرییا ئۆتیزمێدا	سە نتە ري پێشوە خت یێ پە ر وە ردا تا یبە ت
6	هيمان احمد جمعة	مامۆستا یێ پە روە ردا تا یبە ت	سە نتە ري پێشوە خت یيێ پە ر وە ردا تا یبە ت

خشتێ ژمارە (1)

2 - 1 - 3 - سەمپلێ ڤەکۆلینێ:

ئەڤ سەمپلە ژ کۆمەلا دروست یا ڤەکۆلینێ هاتییە هەلبژارتن، کو هژمارا ئەوان (9) مامۆستایێن پەروەدەیا تایبەت بوون و هەلبژارتنا ئەڤێ سەمپلی، کو ب ڕێکا سەمپلێ مەبەستدار بووە، کو ژ هەر دوو ڕەگەزان پێکهاتبوو: (2) مامۆستایێن نێر و (7) مامۆستایێن مێ. وەکو یا دیارکری د خشتێ ژمارە (1)دا و ئەڤ پێزانینێن گرێدای ب سەمپلێ ڤەکۆلینێڤە، ژ (مامۆستایێن "سەنتەرێ پێشوەخت" یێ سەر ڕێڤەبەریا گشتی یا پەروەدەیا پارێزگەها دهۆکێڤە هاتینە وەرگرتن).

ڕەگەز	هژمار
نێر	2
مێ	7
کۆیێ گشتی	9

خشتێ ژمارە (٢)

2 - 1 - 4 - ئالاڤێن ڤەکۆلینێ

ل دویڤ ئارمانج و سروشتێ ڤەکۆلینا ئەم پێ ڕابووین، ب دروستکرنا ڕاپرسینەکێ ل دۆر کاریگەریا ئۆتیزمێ ل سەر گیرۆبوونا زمانێ زارۆکی کو ئەڤ ڕاپرسییە ژ جۆرێ گرتیبوو و ژ (11) پرسیاران پێکهاتبوو و هەر پرسیارەکێ ژی بەدیلێ دوو قۆلی بوو ب (بەلێ) یان (نەخێر)

2 - 1 - 5 - هۆیێن سەرژمێرییێ

پالپشتی ل سەر ئەڤان هۆیێن ل خوارێ دیارکری هاتییە کرن:

1 - سەرژمێریا سالۆخکرنێ ژبۆ شرۆڤەکرنا داتایێن خال ب خالێن ڕاپرسییا مە ل سەر هاتییە بەلاڤکرن هاتییە ئەنجامدان کو ب ڕێکا پرۆگرامێ (Excel) هاتییە چێکرن.

2 - دیار کرنا ڕێژەیا سەدێ بۆ هەر پرسیارەکێ.

2 - 2 - خستنەڕۆیا ئەنجامان و دانوستاندن ل سەرکرن:

ئەڤ سەرە بابەتە ژ دیارکرنا دەرئەنجامان و شرۆڤەکرنا هەر خالەکێ ل دویڤ ئارمانجان پێکدهێت و ب ئەڤێ شێوەی:

1 - کاریگەریا ئۆتیزمێ ل سەر گیرۆبوونا زمانی ل دەڤ زارۆکان ل دویڤ دیتنا مامۆستایێن مامۆستا و ڕاهێنەرێن پەروردا تایبەت هاتییە دیارکرن.

داکو بگەهینە ئەوان دەرئەنجامان یێن کو ئارمانجا ڤەکۆلینێ پالپشتییێ دکەتە سەر، ئەوژی ب ڕێکا دەرئێخستنا ڕێژەیا سەدییە بۆ هەر خالەکا ڕاپرسیێ ژبۆ دیارکرنا کاریگەریا ئۆتیزمێ ل سەر زمانی ل دەڤ زارۆکان و ل دویڤ ڕێزبەندیا ڕاپرسیێ هاتییە دیار کرن. ئەوژی ل دویڤ خشتێ ژمارە (2):

ژ	ڕستە	بەلێ	ڕێژەیا سەدێ	نەخێر	ڕێژەیا سەدێ
1	ئەرێ ئۆتیزمێ کاریگەری ل سەر گیرۆبوونا زمانی ل دەڤ زارۆکێن تووشبوویێن سەر ب سەنتەرێ پارێزگەها دهۆکێڤە هەیە؟	9	%100	0	%00
2	ئەرێ ئۆتیزمێ کاریگەری ل سەر نەشیانا بکارهینانا برگەیان هەیە؟	9	%100	0	%00
3	ئەرێ ئۆتیزمێ کاریگەری ل سەر نەشیانا بکارهینانا پەیڤان هەیە؟	9	%100	0	%00
4	ئەرێ ئۆتیزمێ کاریگەری ل سەر نەشیانا بکارهینانا ڕستەیان هەیە؟	9	%100	0	%00
5	ئەرێ ئۆتیزمێ کاریگەری ل سەر نەشیانا بکارهینانا دانوستاندنێ هەیە؟	9	%100	0	%00
6	ب دیتنا تە فاکتەرێ دەروونی کاریگەرییێ دکەتە ل سەر زمانی؟	8	%89	1	%11
7	ئەرێ کۆئەندامێ دەنگی یێن زارۆکێن تێکچوویێن ئۆتیزمێ دروستە؟	5	%56	4	%44
8	ئەرێ ئاریشە یان تێکچوون د ئەندامێن ئاخفتنێ یێ زارۆکێ ئۆتیزمێدا هەیە؟	1	%11	8	%89
9	ب دیتنا تە ژینگەها خێزانی، ڕۆلێ خۆ ژبۆ زمانی بۆ زارۆکی ئۆتیزمێ هەیە ؟	9	%100	0	%00
10	ئەرێ دایك و باب فاکتەرەکێ سەرەکینە ژبۆ فێربوونا زمانی بۆ زارۆکێ تووشبوویێ ئۆتیزمێ؟	9	%100	0	%00
11	ئەرێ درەنگ ئاخفتن(گیرۆبوونا زمانی) ئێکە ژ نیشانێن ئۆتیزمێ؟	6	%67	3	%33

خشتێ ژمارە (٣)

- ئەنجام و ڕاسپاردە و پێشنیاز

أ - ئەنجام

ڤەکۆلین گەهشتییە ئەڤان ئەنجامێن ل خوارێ دیارکری:

1 - ئۆتیزمێ پەیوەندی ب گیرۆبوونا زمانێ زارۆکێن تووشبوویێن ئۆتیزمێ یێن سەنتەرێ پارێزگەها دهۆکێڤە هەیە کو ب ڕێژەیا (100%) بەرسڤ ب (بەلێ) ژ لایێ مامۆستایێن ئەوانڤە بۆ هاتییە دان.

2 - ئۆتیزمێ کاریگەرییا خۆ ل سەر گیرۆبوونا زمانێ زارۆکێن سەنتەرێ پارێزگەها دهۆکێڤە د ئەڤان بیاڤاندا هەیە:(ل سەر نەشیانا بکارهینانا برگەیان، ل سەر نەشیانا بکارهینانا پەیڤان، ل سەر نەشیانا بکارهینانا ڕستەیان، ل سەر نەشیانا بکارهینانا دانوساتندنێ) هەیە کو ب ڕێژەیا (100%) بەرسڤ ب (بەلێ) ژ لایێ مامۆستایێن ئەوانڤە بۆ هاتییە دان.

3 - ئەڤان فاکتەران کاریگەری ل سەر پەیداکرنا ئۆتیزم و گیرۆبوونا زمانی ل دەڤ زارۆکێن سەنتەرێ پارێزگەها دهۆکێ هەنە: فاکتەرێ دەروونی ب ڕێژەیا: (89%)، کۆئەندامێ دەنگی ب ڕێژەیا: (56%)، ئەندامێن ئاخڤتێ ب ڕێژەیا:(11%)، ژینگەها خێزانی:(100%)، دایك و باب: (100%).

4 - ئاریشە د ئەندامێن ئاخڤتنێ یێن زارۆکێن ئۆتیزمێدا نینن کو ب ڕێژەیا: (89%)ل گەل هندێ نەبووینە کو ئاریشە د ئەندامێن ئاخڤتنێن یێن زارۆکێن ئۆتیزمێ یێن سەنتەرێ پارێزگەها دهۆکێدا هەبیت.

5 - گیرۆبوونا زمانی دبیتە ئێك ژ نیشانەیێن نەخۆشییا ئۆتیزمێ کو ب ڕێژەیا: (67%) ب بەرسڤا (بەلێ) ژ لایێ مامۆستایێن ئەوانڤە بۆ هاتییە دان.

ب - ڕاسپاردە

ل دویڤ ئەنجامان و دەرئەنجاماندا ئەڤان ڕاسپاردان دئێخینە بەرچاڤ:

1. زانکۆ بەردەوام هەولێ بدەت ژبۆ چێکرنا پرۆگرامێن تایبەت یێن فێربوونا زمانی و ب تایبەت ڕێکێن ئاسان ژبۆ فێربوونا زارۆکێن تووشبوویێن ئۆتیزمێ.

2. دابینکرن و چێکرنا پێدڤییێن فێربوونا زمانی یێن گونجای بۆ زارۆکێن توشبوویێن ئۆتیزمێ.

3. زانکۆ پیتەکا تایبەت بدەتە بوارێ ئوتیزمێ، چونکی ڕۆژ ب ڕۆژ ڕێژەیا ئەوێ بەر زیدەبوونێڤە دچیت.

4. گرنگە ئەرك بهێنە دابەشکرن ل سەر پشکێن کۆلیژێ وەك تەمامکەرێ کاری ژبۆ ئافراندنا ڕێکێن نوی بۆ چارەسەرییا زارۆکێن تووشبوویێن ئۆتیزمێ.

ج - پێشنیاز

ب بۆچوونا مە ئەگەر ئەڤ خالێن ل خوارێ دیار بهێنە جێبەجێکرن، دێ پێنگاڤەکا باش بیت ژبۆ هاریکاریکرنا زارۆکێن تووشبوویێن ئۆتیزمێ. ئەو خال ژی ئەڤەنە:

1 - یا پێدڤییە ل سەر هەر تاکەکێ د جڤاکیدا پالپشتییێ د هاریکاریکرنا زارۆکێن تووشبووین ئوتیزمێدا بکەت ژبۆ گەشەکرنا لایەنێ زمانێ ل دەڤ ئەوان، چونکی پەیوندییا زمانی دبیتە فاکتەرەك ژبۆ پەیوندییا زارۆکی ل گەل جڤاکی و بەشدارییا ئەوی/ئەوێ د هەمی بوارێن ژیانێدا.

2 - پیتەدان و بەرهەڤکرنا ڕاهێنەرێن تایبەت د بوارێ زمانیدا داکو هاریکاریا ئەوان زارۆکێن تووشبوویێن ئۆتیزمی بکەن و شیانێن زمانی یێن ئەوان بلند بکەن.

3 - ڤەکۆلینێن جودا جودا ل سەر بیاڤێ ئۆتیزمی بهێنە ئەنجامدان، داکو بگەهینە ئەگەرێن ڕاستەقینە و ب باشترین شێوە چارەسەری بۆ بهێتە کرن.

لیستا ژێدەران:

ا - ب زمانێ کوردی:

- دزەیی، عبدولواحید موشیر ، (2015) زمان و کەسایەتی ، چاپی یەکەم ، هەولێر.

ب - ب زمانێ عەرەبی:

- *آرونز* ، *مورين و جيتنس، تيسا*، (2005) الاوتيزم : المشكلة و الحل العلاج الامثل لمرض التوحد، الترجمة: قسم الترجمة بدار الفاروق، دار الفاروق للنشر والتوزيع، القاهرة – مصر.
- حسونة، مأمون محمدجميل، (2010) اثر النشاط الرياضي في خفض السلوك النمطي لدى الأطفال التوحديين.
- حسين، نغم هادي ، (2020) مدخل الى علم النفس اللغوي، الطبعة الاولى، دار صفاء للنشر و التوزيع، عمان-الاردن.
- الحفني، عبدالمنعم ، (1978) موسعة علم النفس والتحليل النفسي، مكتبة مدبولي، القاهرة – مصر.
- الخطيب، جمال محمد وآخرون، (2001) الدليل الموحد لمصطلحات الإعاقة والتربية الخاصة والتأهيل، المكتب التنفيذي لمجمس وزراء العمل والشؤون الاجتماعية لدول الخليج العربية، المنامة.
- الدوخي، منصور بن محمد و العقيل، عبدالرحمن بن ابراهيم ، (1430هـ) اضطرابات التخاطب عند الاطفال، ارشاد الاسرة و المعلم.
- زريقات، إبراهيم عبدالله ، (2004) التوحد : الخصائص و العلاج ، دار وائل للمطباعة والنشر ، عمان.
- الزعبي، احمد ، (2011) الأطفال التوحديون، دار الفكر، دمشق.
- شاش، سهير محمد سلامة ، (2007) الضطرابات التواصل (التشخيص / الاسباب / العلاج) ، الاولى ، مكتبة زهراء / القاهرة.
- الشربيني، لطفي ، (2000) أوتيزم دليل التعامل مع حالات التوحد، دار المسيرة للنشر والتوزيع، عمان – الاردن.
- شعلان، محمد ، (1979) الاضطرابات النفسية في الاطفال، الجهاز المركزى للكتب الجامعية و المدرسية و الوسائل التعليمية، القاهرة – مصر.
- صالح، هيام فتحي ، (2021) فعالية برنامج تدريبي قائم على مبادئ برنامج صن رايز في خفض السلوك النمطي وتحسين التفاعل.
- طنطاوي، ليلى شعبان عبدالعزيز ، (2020) اضطرابات النطق عند اطفال ملازمة داون ، علم النفس التربوى ، بكلمة التربية ، جامعة ، المنوفية.
- عبدالجليل، عبدالقادر ، (2006) المجم الوظيفى المقياس الادوات النحوية ، العرفية ، دار الصفاء للنشر و التوزيع ، عمان ، الاردن.
- عويضة، (1996)، كامل محمد محمد، علم النفس الشخصية، مراجعة: محمد رجب البيومي، الطبعة الاولى، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان.
- الغرير، أحمد و عودة، بلال ، (2008) سيكولوجية أطفال التوحد، عمان، دار الشروق.
- غزال، مجدي فتحي ، (2007)، فاعلية برنامج تدريبي في تنمية المهارات الاجتماعية لدى عينة من الأطفال التوحديين في مدينة عمان، رسالة ماجستير غير منشورة، الجامعة الأردنية، كلية الدراسات.
- الغزالي، سعيد كمال عبدالحميد ، (2001) اضطرابات النطق و الكلام التشخيض والعلاج ، الطبيعة الاول ، دار المبرد النشرو التوزيع والطابعة ، عمان.
- مصطفى، أسامة فاروق و الشربيني، السيد كامل ، (2010) التوحد "الأسباب ، التشخيص ، العلاج"،عمان ، دار الميسرة.
- نصر، سهى أحمد ، (2002) الاتصال المغوي لمطفل التوحدي : التشخيص، البرامج العلاجية، الفكر لمطباعة والنشر والتوزيع، عمان.
- يحيى، خولة أحمد ، (2008) الاضطرابات السلوكية والانفعالية، دار الفكر للطباعة والنشر، عمان.
- يوسف، جمعة سيد ، (1990) سيكولوجية اللغة المرض العقلى ، سلسلة عالم المعرفة سلسلة (140)، الكويت .

3 - ژێدەر ب زمانێ ئینگلیزی:

– Adams. K and Ryan L. Boyd (2020). personality and language. Receptiviti. And Lancaster university .

– Carlsson, E.(2019). Aspects of Communication, Language and Literacy in Autism Child Abilities and Parent Perspectives. Gothenburg, Sweden.
– Harcourt brace Jovanovich inc. New York.
– Prelock,P,J & Nelson, N,W.(2012). Language and Communication in Autism: An Integrated View. Pediatr Clin N Am 59 (2012) 129–145 doi:10.1016/j.pcl.2011.10.008 .
– Rodriguez,J.(2019). Language Development and Autism Spectrum Disorde. Post university. https://www.researchgate.net/publication/333904215_Language_Development_and_Autism_Spectrum_Disorder.
– TAGER - FLUSBERG,H & etal.(2005). Handbook of Autism and Pervasive Developmental Disorders. First published. John Wiley & Sons, Inc. USA .
– Zhao,B.(2022). Early Family Intervention in Children with Language Delay: The Effect of Language Level and Communication Ability. Evidence - Based Complementary and Alternative Medicine. Academic Editor: Zhaoqi Dong. 6 pages.

The effect of autism on language delay with children in Dohuk Governorate Center

Dr. Shirzad Sabri Ali [1] **Dr. Delvin Miqdad Ahmed [2]**

dilveen.ahmed@uod.ac sherzad.ali@uod.ac

07504227636 07504587890

[1] Department of Kurdish Language, College of Basic education, University of Duhok, Duhok, Kurdistan Region, Iraq.

[2] Department of Kurdish Language, College of Basic education, University of Duhok, Duhok, Kurdistan Region, Iraq.

Research Summary :

Autism is considered a new disorder that affects some children and greatly affects their mental development and language delay. Neglecting autism treatment may lead to serious complications, including madness. This research focuses on the effect of autism on linguistic delay among children at the Dohuk Governorate Autism Center. The research relied on the descriptive approach using a questionnaire that was distributed to special education and autism teachers in the Dohuk Governorate Education Directorate, and the data was analyzed statistically to understand the relationship between autism and language delay. The aim of the research is to know the ways of developing autism and its effect on language delay with children in the Dohuk Governorate Center, and to educate their families about the dangers of autism and ways to prevent it to protect their

children from negative effects on their language and health. The results showed that language impairment is one of the main symptoms of autism, with 67% of specialist teachers answering this question “yes”. This research consists of two chapters, in addition to the introduction and conclusion. The first chapter includes the theoretical aspect and deals with autism and language delay, while the second chapter includes the analytical aspect and deals with statistical analysis and the presentation and discussion of the results.

Keywords: Autism, Language delay, Child language, Communication.